

KATARZYNA HAREMSKA

PERYFERIE LIBERALIZMU

Henry David Thoreau

PERYFERIE LIBERALIZMU

Henry David Thoreau

Katarzyna Haremska

Peryferie liberalizmu

Henry David Thoreau

Kraków

© Copyright by Katarzyna Haremska, Kraków 2015

Recenzent
dr hab. Piotr Bartula

Opracowanie redakcyjne
Edyta Wygonik-Barzyk

Projekt okładki
Oskar Ostafin

Książka sfinansowana ze środków
Uniwersytetu Pedagogicznego
im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ISBN 978-83-7638-630-0 (wersja papierowa)
e-ISBN 978-83-7638-631-7 (e-book)
<https://doi.org/10.12797/9788376386317>

KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks 12 431 27 43, 12 421 13 87
akademicka@akademicka.pl
www.akademicka.pl

Spis treści

Wstęp	7
Pierwszy nowy naród	25
Amerykańskie <i>credo</i>	37
Romantyczna rewolucja	49
Samotność Thoreau	69
Poleganie na sobie	87
Wybory	97
<i>Vita contemplativa</i>	123
Krytyka społeczna	143
Radykalizacja stanowiska	161
Zaangażowanie	173
Od biernego oporu do buntu	185
Peryferie liberalizmu	205
Zakończenie	213
 Bibliografia	 221
Indeks osobowy	231

Wstęp

Nie urodziłem się po to, aby ktoś mnie zniewalał. Będę oddychał tak, jak mnie się podoba.

H.D. Thoreau

Klasyczny liberalizm jest spójną i wszechstronną doktryną z zakresu filozofii praktycznej. Prezentuje wewnętrznie zharmonizowaną, całościową wizję życia doczesnego człowieka, obejmującą zagadnienia antropologiczne, etyczne, pedagogiczne, społeczne i polityczne. Koherencja koncepcji opiera się na przyjętym kanonie liberalnych dogmatów. Możemy wymienić trzy główne aksjomaty liberalizmu: indywidualizm, formalny egalitaryzm i prymat wolności.

Indywidualizm

Liberalizm bazuje na przekonaniu, że każdego dorosłego człowieka, będącego w pełni władz umysłowych, można traktować jako jednostkę zasadniczo ukształtowaną, dojrzałą pod względem emocjonalnym i intelektualnym. Mamy prawo założyć i oczekiwać, że jest ona zdolna do samodzielnego życia i podejmowania własnych, odpowiedzialnych decyzji – bez wsparcia odgórnie zorganizowanych instytucji czy spontanicznie powstałych wspólnot. Liberalowie sądzą, że pozostawieni sami sobie ludzie gotowi są przeżyć życie twórczo, w poczuciu spełnienia i wewnętrznej satysfakcji. Jednostki są ontologicznie pierwsze i znaczeniowo nadrzędne w stosunku do wszelkich organizacji i zbiorowości. Są jedyną prawdziwą rze-

czywistością życia społecznego i politycznego, pierwotnym źródłem i ostatecznym celem wszelkiej aktywności publicznej. Państwo potrzebne jest im jedynie do ściśle określonych zadań. Jego ukształtowanie jest warunkowe i może być w każdym momencie zakwestionowane. Podobnie społeczeństwo – zawiązuje się, ponieważ zaspokaja ważne potrzeby swoich członków. Jego wartość jest wtórna i ma charakter instrumentalny.

Powyższa lista liberalnych deklaracji wymaga kilku zastrzeżeń. Po pierwsze, pedagogika liberalna uznaje niesamodzielność decyzyjną dzieci i młodzieży oraz formujący wpływ środowiska na tę grupę wiekową. Liberalowie podkreślają jednak, że choć otoczenie w istotnym stopniu buduje tożsamość młodych osób, to proces wychowawczy ma swój naturalny kres i nie należy go poza ten punkt graniczny przedłużać. Uznaje się, że po przekroczeniu progu dorosłości mamy do czynienia z dojrzałymi osobnikami, którzy wkraczają w przestrzeń społeczną jako w pełni uformowane podmioty. Po drugie, akcentowanie bytowej samodzielności jednostki nie oznacza zakwestionowania społecznej natury człowieka i wzajemnego wpływu, jaki ludzie na siebie wywierają. Chodzi raczej o uznanie, że w najistotniejszych momentach ludzkiego życia, gdy ważne są racje i podejmowane decyzje, możemy zasadnie zawiesić zasadę społecznego determinizmu i przyjąć, że za wszystkimi tymi aktami stoi świadoma, wolna jednostka. Podstawą odnośnej oceny jest przekonanie, iż w każdym człowieku istnieje potencjał do tego rodzaju zachowań. Nawet jeśli w rzeczywistości dana osoba postępuje rutynowo lub irracjonalnie, jeśli fakty świadczą o jej decyzyjnej niesamodzielności, to i tak mamy prawo postrzegać ją jako autonomiczny podmiot moralny i pociągać do indywidualnej odpowiedzialności¹. Po trzecie, z przyjętych

¹ Wydaje się, że istnieje sprzeczność pomiędzy koncepcją jednostki jako istoty w pełni odpowiedzialnej za swe czyny a faktami

założeń nie wynika bynajmniej, że wszystkie społeczne fakty są efektem świadomych i racjonalnych wyborów konkretnych jednostek. Większość zjawisk społecznych to niezamierzone skutki działań ogromnej liczby nieznanym nam osób, których spontaniczna aktywność dała, na zasadzie efektu „niewidzialnej ręki”, określony, wcześniej nieprzewidywalny efekt. Akceptacja metodologicznego indywidualizmu nie pociąga akceptacji metodologicznego psychologizmu.

Uwzględniając wymienione zastrzeżenia, możemy sformułować wyjściową zasadę liberalizmu następująco: w sferze społeczno-politycznej istnieją wyłącznie jednostki, ich działania są ostateczną przyczyną sprawczą wszystkich faktów społecznych, zaś konstytucja psychiczna czyżni je istotami odpowiedzialnymi za dające się przewidzieć

empirycznymi z zakresu psychologii społecznej, opisującymi zależność jednostek od kontekstu społecznego, ich bezkrytyczne uwikłanie w system wzajemnych relacji, daleko posunięty konformizm, gotowość spełniania oczekiwań otoczenia i ulegania zewnętrznym autorytetom (zob. stanfordzki eksperyment więzienny Philipa Zimbarda, eksperymenty badające posłuszeństwo wobec autorytetu Stanleya Milgrama, eksperymenty Muzafera Sherifa i Salomona Ascha dotyczące konformizmu, badania strażników obozów koncentracyjnych Johna Steinera). Owa sprzeczność jest jednak pozorna. Zwróćmy uwagę na wypowiedź Hanny Arendt na temat odpowiedzialności Obersturmbannführera SS Adolfa Eichmanna, nazistowskiego funkcjonariusza odpowiedzialnego za praktyczną realizację Holocaustu. Dyskusję w Sądzie Okręgowym w Jerozolimie między obrońcą Eichmanna i prokuratorem filozofka komentuje następująco: „Usłyszeliśmy tam sprzeciwy obrony, twierdzącej, że Eichmann był przecież jedynie «trybikiem» w maszynie Ostatecznego Rozwiązania, a także sprzeciwy oskarżenia, które uważało, iż był on w rzeczywistości jej siłą napędową. Osobiście nie przywiązywałam do obu tych tez większego znaczenia niż uczynił to sąd jerozolimski, ponieważ teoria trybika nie ma z prawnego punktu widzenia najmniejszego sensu [...] – wszystkie tryby maszyny, choćby najmniej istotne, ulegają przed sądem przeistoczeniu w sprawców czynu, to znaczy w istoty ludzkie” (H. Arendt, *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, przeł. A. Szostkiewicz, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1987, s. 372-373).

skutki własnych działań. Liberalizm jest doktryną opartą na koncepcji silnej podmiotowości. Bazuje na odnośnej wizji antropologicznej. Jednocześnie formułuje wypływające z niej normy etyczne. Liberalny wzorzec osobowy to wzorzec samodzielnej jednostki, która polega przede wszystkim na sobie i poczuwa się do odpowiedzialności za swoje czyny.

Zestaw powyższych poglądów określamy mianem indywidualizmu². Indywidualizm bywa definiowany również odmiennie, z reguły bardziej szczegółowo i wartościująco – poprzez wskazanie na pewne konkretne cechy, jakie miałyby przynależeć jednostkom lub opisywać relacje między nimi. Interpretowany jest na przykład jako koncepcja opisująca relacje społeczne oparte na wolnej konkurencji³ lub postawa życiowa ufundowana na jednost-

² W podobny sposób rozumiał indywidualizm F.A. von Hayek. Autor wyróżniał indywidualizm prawdziwy i fałszywy. Indywidualizm prawdziwy uznaje substancjalność jednostek i nierzeczywistość społecznych całości, jest zatem utożsamiany z metodologicznym i ontologicznym nominalizmem. Jak pisze autor: „jedyną drogą do zrozumienia zjawisk społecznych jest zrozumienie działań podejmowanych przez jednostki, działań nakierowanych na innych ludzi i uzależnionych od ich oczekiwanego zachowania. Argument ten skierowany w pierwszym rzędzie przeciw ściśle kolektywistycznym teoriom społeczeństwa, które roszczą sobie pretensje do pojmowania społecznych całości w rodzaju społeczeństwa itd. jako bytów *sui generis*, istniejących niezależnie od składających się na nie jednostek” (F.A. von Hayek, *Indywidualizm prawdziwy i fałszywy*, w: *idem, Indywidualizm i porządek ekonomiczny*, przeł. G. Łuczkiewicz, Kraków 1998, s. 13). Kolejną po nominalizmie cechą indywidualizmu prawdziwego jest, według Hayeka, antyracjonalizm i antykonstruktywizm: „śledząc połączone wyniki działań indywidualnych odkrywamy, iż wiele spośród instytucji, na których opierają się ludzkie osiągnięcia, wyłoniło się i działa bez udziału umysłu, który by je zaprojektował czy nimi kierował” (*ibidem*). Z kolei racjonalizm i konstruktywizm są cechami indywidualizmu fałszywego.

³ Termin „indywidualizm” w znaczeniu koncepcji społeczeństwa opartego na wolnej konkurencji pojawił się w szkole saint-simonistów,

kowym egoizmie i prowadząca do społecznej izolacji⁴. Na potrzeby niniejszej pracy przyjmujemy wykładnię szerszą i aksjologicznie neutralną, w myśl której indywidualizm to po prostu stanowisko potwierdzające samodzielność bytową – ontologiczną, materialną, decyzyjną, moralną, intelektualną – każdej jednostki.

Tak rozumiany indywidualizm przenika wszystkie działy filozofii liberalizmu – liberalną metodologię, antropologię, etykę, pedagogikę: „poplecznicy liberalizmu stale i powszechnie dążą przede wszystkim do spotęgowania życia indywidualnego przez zrzucenie więzów etatystycznych, krępujących swobodny rozwój jednostki, uniemożliwiających jej zdobycie pełni sił cielesnych i duchowych, na którą ją stać”⁵. Indywidualistyczny rys odróżnia tę ideologię od pozostałych. Zarówno konserwatyzm, socjalizm, jak i tradycyjny anarchizm mają charakter wspólnotowy. Antyetatyzm i antykolektywizm stanowią

dla których miał jednoznacznie pejoratywny wydźwięk. F.A. von Hayek zwraca uwagę, że dzięki nim słowo to trafiło do języka nauk społecznych. Wskutek ich uprzedzeń otrzymało ono na początku negatywne zabarwienie (zob. F.A. von Hayek, *The Counter-Revolution of Science*, „Economica” 1941, vol. 8, No 31, s. 146).

⁴ Jak wskazuje A. Schatz, w takim znaczeniu wszedł ten termin do języka angielskiego. Nastąpiło to w 1864 roku przy okazji angielskiej edycji dzieła Alexisa de Tocqueville’a *De la démocratie en Amérique* (wyd. pol. i d e m, *O demokracji w Ameryce*, przeł. M. Król, PIW, Warszawa 1976) – za sprawą nieprecyzyjnego przekładu francuskiego terminu „*individualisme*”. Zdaniem Schatza, doszło wówczas do nieuprawnionego nadużycia terminologicznego, w efekcie którego indywidualizm do dziś kojarzony bywa z jednostkową izolacją i egoizmem: „widzimy przede wszystkim, czym z całą pewnością indywidualizm nie jest. Nie jest mianowicie tym, za co się go powszechnie uważa, czyli systemem izolacji jednostek i pochwały egoizmu” (A. Schatz, *L’Individualisme économique et social*, Paris 1907, s. 558; tłumaczenia, jeśli nie wskazano inaczej, pochodzą od autorki – K.H.).

⁵ A. Krzyżanowski, *Etatyzm w Polsce*, w: i d e m, *Chrześcijańska moralność polityczna. Wybór pism*, Ośrodek Myśli Politycznej, Kraków 2002, s. 3.

Bibliografia

- Thoreau H.D., *A Plea for Captain John Brown*, w: idem, *Reform Papers*, W. Glick (ed.), Princeton University Press, Princeton, NJ 1973, s. 111-138.
- Thoreau H.D., *Herald of Freedom*, w: idem, *A Yankee in Canada, with Anti-Slavery and Reform Papers*, Ticknor and Fields, Boston 1866, s. 206-210.
- Thoreau H.D., *Obywatelskie nieposłuszeństwo*, w: idem, *Życie bez zasad. Eseje*, przeł. H. Cieplińska, Czytelnik, Warszawa 1983, s. 195-229.
- Thoreau H.D., *Ostatnie dni Johna Browna*, w: idem, *Życie bez zasad. Eseje*, przeł. H. Cieplińska, Czytelnik, Warszawa 1983, s. 285-294.
- Thoreau H.D., *Reform and the Reformers*, w: idem, Th.F. Glick (ed.), *The Writings of Henry David Thoreau: Reform Papers*, Princeton University Press, Princeton 1973, s. 181-197.
- Thoreau H.D., *Slavery in Massachusetts*, w: idem, *The Esseys of Henry D. Thoreau*, ed. L. Hyde, North Point Press, New York 2002, s. 179-194.
- Thoreau H.D., *The Correspondence of Henry David Thoreau*, ed. W. Harding, C. Bode, New York University Press, New York 1958.
- Thoreau H.D., *The Journal of Henry D. Thoreau: Volumens I-XIV*, ed. B. Torrey, F. Allen, Houghton, Mifflin and Co., Boston 1906.
- Thoreau H.D., *Walden, czyli życie w lesie*, przeł. H. Cieplińska, PIW, Warszawa 1991.
- Thoreau H.D., *Życie bez zasad*, w: idem, *Życie bez zasad. Eseje*, przeł. H. Cieplińska, Czytelnik, Warszawa 1983, s. 231-259.

* * *

- Adler M.J., *The Idea of Freedom*, vol. 1: *A Dialectical Examination of the Conceptions of Freedom*, Doubleday & Co., Garden City, NY 1958.
- Althusser L., *Ideologie i aparaty ideologiczne państwa. Wskazówki do badań*, przeł. A. Staroń, [on-line:] <http://www.nowakrytyka.pl/spip.php?article374>.

- Arendt H., *Eichmann w Jerozolimie. Rzecz o banalności zła*, przeł. A. Szostkiewicz, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1987.
- Arendt H., *Obywatelskie nieposłuszeństwo*, w: eadem, *O przemocy. Obywatelskie nieposłuszeństwo*, przeł. A. Łagodzka, W. Madej, Fundacja Aletheia, Warszawa 1999, s. 137-203.
- Bartnicki A., Michałek K., Rusinowa I., *Encyklopedia historii Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Wydawnictwo Egras Morex, Warszawa 1992.
- Baudrillard J., *Ameryka*, przeł. R. Lis, Sic!, Warszawa 2011.
- Begg D. et al., *Mikroekonomia*, przeł. B. Czarny et al., Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2014.
- Bell D., *Kulturowe sprzeczności kapitalizmu*, przeł. S. Amsterdamski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Bell D., *The End of American Exceptionalism*, „The Public Interest” 1975, vol. 41, s. 193-224.
- Bellah R.N. et al., *The Good Society*, Knopf, New York 1991.
- Bellah R.N. et al., *Sklonności serca. Indywidualizm i zaangażowanie po amerykańsku*, przeł. D. Stasiak, P. Skurowski, T. Żyro, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2007.
- Benjamin W., *Pasaże*, przeł. I. Kania, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2005.
- Bennett J., *Thoreau's Nature: Ethics, Politics, and the Wild*, Rowman and Littlefield, Lanham, MD 2002.
- Bercovitch S., *The Puritan Origins of the American Self*, Yale University Press, New Haven 1977.
- Berlin I., *O dążeniu do ideału*, przeł. M. Tański, w: idem, *Dwie koncepcje wolności*, Res Publica, Warszawa 1991, s. 17-44.
- Bloom A., *Umysł zamknięty*, przeł. T. Bieroń, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1997.
- Bratkowski S., *Wstęp: Jaki duch obejmuje rządy świata?*, w: R.W. Emerson, *Eseje*, t. 1, przeł. A. Tretiak, Wydawnictwo Test, Lublin 1997, s. 5-28.
- Brigham T.A., Hockstra C., *Choice and Freedom*, w: C.J. Brainerd, V.F. Reyna (eds), *Developmental Psychology*, Elsevier Science Publishers, North Holland 1985, s. 37-47.
- Buchanan P.J., *Śmierć Zachodu*, przeł. D. Konik et al., Wydawnictwo Wektory, Wrocław 2006.
- Cafaro Ph., *Thoreau's Living Ethics. Walden and Pursuit of Virtue*, The University of Georgia Press, Athens-London 2004.
- Catania C.A., *Freedom of Choice: A Behavioral Analysis*, w: G.H. Bower (ed.), *The Psychology of Learning and Motivation*, vol. 14, Academic Press, New York 1980, s. 97-145.

- Chevalier M., *Society, Manners, and Politics in the United States*, Doubleday, Garden City, NY 1961.
- Christie J.A., *Thoreau on Civil Resistance*, „Emerson Society Quarterly” 1969, vol. 54, s. 5-12.
- Cieplińska H., *Przedmowa*, w: H.D. Thoreau, *Walden, czyli życie w lesie*, przeł. H. Cieplińska, PIW, Warszawa 1991, s. 5-20.
- Cieplińska H., *Przedmowa*, w: H.D. Thoreau, *Życie bez zasad. Eseje*, przeł. H. Cieplińska, Czytelnik, Warszawa 1983, s. 5-18.
- Cohen M., *Liberalism and Disobedience*, „Philosophy & Public Affairs” 1972, vol. 1, No 3, s. 283-314.
- Cohen W., *Thomas Jefferson and the Problem of Slavery*, „Journal of American History” 1969, vol. 56, s. 503-526.
- Curtis E.R., *A Season in Utopia. The Story of Brook Farm*, Thomas Nelson, New York 1961.
- Davis D.B., *Was Thomas Jefferson an Authentic Enemy of Slavery?*, Clarendon, Oxford 1970.
- Deklaracja Niepodległości Stanów Zjednoczonych*, w: A. Bartnicki, K. Michałek, I. Rusinowa, *Encyklopedia Historii Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Wydawnictwo Egras Morex, Warszawa 1992, s. 67-68.
- Dickens K., *Notatki z podróży do Ameryki*, przeł. B. Czerwijowska, posł. A. Staniewska, PIW, Warszawa 1978.
- Dworkin R., *Biorąc prawa poważnie*, przeł. T. Kowalski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
- Emerson R.W., *Eseje*, t. 1, przeł. A. Tretiak, Wydawnictwo Test, Lublin 1997.
- Emerson R.W., *Journals*, vol. 1-10, Houghton Mifflin, Boston 1904-1914.
- Emerson R.W., *Natura*, przeł. M. Filipczuk, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2005.
- Emerson R.W., *Transcendentalista*, przeł. E. Gałęziowska, „Pismo Literacko-Artystyczne” 1988, nr 9, s. 76-92.
- Eulau H., *Wayside Challenger: Some Remarks on the Politics of Henry David Thoreau*, w: P. Sherman (ed.), *Thoreau. A Collection of Critical Essays*, Englewood Cliffs, New Jersey 1962, s. 117-130.
- Filipowicz S., *O władzy grzechu i grzechach władzy. Rozważania o rodowodzie amerykańskiego antyutopizmu*, Oficyna Naukowa, Warszawa 1992.
- Filipowicz S., *Pochwała rozumu i cnoty. Republikańskie credo Ameryki*, Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, Kraków 1997.
- Flak M., *Henry-David Thoreau ou la Sagesse au service de l'Action*, Seghers, Paris 1973.

Dogmaty liberalne prowokują do buntu. Ortodoksja rodzi heterodoksję. Centrum generuje heretyków i skazuje na doktrynalny margines. Liberalizm *sensu largo*, rozumiany jako filozofia polityczna oparta na założeniach indywidualistycznych, pozwala zaliczyć do liberalnej szkoły myślenia bohatera niniejszej pracy – autora, którego ideowa tożsamość przy stosowaniu bardziej restrykcyjnych klasyfikacji byłaby trudna do określenia.

Henry David Thoreau miał problem z samoograniczeniem, pohamowaniem indywidualnych roszczeń i uznaniem praw innych. Postulował równość, niemniej jednak odnosił ją jedynie do sfery materialnej, w której czuł się ofiarą nierówności. W dziedzinie wartości idealnych, które dawały mu poczucie przewagi nad otoczeniem, głosił hasła elitarystyczne. Cenił wolność, ale lekceważył jej prawne zabezpieczenia. Zajmował się głównie wymiarem duchowym ludzkiej autonomii, zależnym od pracy wewnętrznej jednostki. Kłopoty z subordynacją, arystokratyzm kulturowy i skupienie na sobie wypchnęły pisarza poza główny nurt – na peryferie liberalizmu.

(ze Wstępu)

KATARZYNA HAREMSKA – doktor filozofii, adiunkt w Instytucie Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Wykładowca filozofii społecznej i historii doktryn politycznych. Specjalizuje się w filozofii liberalizmu. Członek redakcji pisma „Argument: Biannual Philosophical Journal”. Autorka licznych artykułów z zakresu historii idei i filozofii politycznej. Redaktorka naukowa tomów: *Teka Łagowskiego* (współred., 2008), *Dziedzictwo Oświecenia* (2013). Opublikowała książkę *Po pierwsze, przeżyć. Studia z filozofii liberalizmu* (2011).

www.akademicka.pl

